

"På bar gärning". Teckning av Anders Andersö (Tecknar-Anders) i Svenska Dagbladet den 30 oktober 1981. Publicerad med benäget tillstånd av Kajsa Andersö.

”På bar gärning”

Genus, nation och sexualitet i satirteckningar
under ubåtskrisen 1981

EMMA ROSENGREN*

Stockholms universitet

Satirteckningen ”På bar gärning” av Anders Andersö, som var mer känd under namnet Tecknar-Anders, publicerades i *Svenska Dagbladet* den 30 oktober 1981. På bilden möter vi Moder Svea, en etablerad gestaltning av den svenska nationen som en kvinna, i färd med att skyla sin nakna kropp från den sovjetiske ledaren Leonid Brezjnevs oönskade blick.¹ Teckningen är en av många i sin genre som publicerades i samband med vad vi idag talar om som ”ubåtskrisen”, när den sovjetiska ubåten U137 gick på grund i Karlskrona skärgård mitt under det kalla kriget.² I en samtid som i skrivande stund präglas av Rysslands militära invasion i Ukraina och ett ansträngt internationellt läge får teckningen mig att tänka på historiens närvaro i nuet. Den rädsla för kärnvapnens användning som kännetecknade det kalla krigets dagar har gjort sig påmind. De generationer som har växt upp efter det kalla krigets slut har nu blivit varse kärnvapnens fortsatta existens, snart 80 år efter att de användes mot de japanska städerna Hiroshima och Nagasaki. Kärnvapenedrustning fortsätter vara en av vår tids säkerhetspolitiska ödesfrågor.

I den här bildessän diskuterar jag hur teckningar som ”På bar gärning” inte bara skildrar viktiga historiska händelser, utan hur de också kan förstås som (re)konstruktioner av samhälleliga föreställningar om kön, genus, nation och sexualitet.³ Som genre förvandlar satirteckningar

* Fil. dr i internationella relationer.

1. Maud Eduards, *Kroppspolitik: Om moder Svea och andra kvinnor* (Stockholm 2007).

2. Denna bildessä baseras på delar av min avhandling, Emma Rosengren, *Gendering Nuclear Disarmament: Identity and Disarmament in Sweden during the Cold War* (Stockholm 2020). Vid en genomgång av Krigsarkivets pressamling om ubåtskrisen 1981 hittade jag totalt 56 satirteckningar, publicerade i ett brett politiskt spektrum av tidningar.

3. Rosengren (2020), Saara Särämä, *Junk Feminism and Nuclear Wannabees: Collaging Parodies of Iran and North Korea* (Tampere 2014).

komplexa och ofta allvarliga händelser till något som det går att skratta åt. Kontexten där sådana teckningar visas upp är helt avgörande för hur de tolkas. Om mottagaren inte förstår vad bilden skildrar blir den tämligen meningslös – det är svårt att skratta åt något som inte är begripligt. Satirteckningar kan förstås som förenklingar, och på samma gång överdrifter, av det som gestaltas. Samhälleliga stereotyper både skapas och återskapas i sådana gestaltningar och såväl mänskliga kroppar som skildringar av känslor bidrar till att skapa mening om det tecknade. När en stat i en satirteckning tecknas som en utsatt kvinna eller en hotfull man fungerar deras kroppar inte bara som symboler för nationer. De förmedlar också könade förståelser av utsatthet och hotbilder.⁴ Historikern Frank Costigliola menar att symboler och metaforer från den individuella och privata sfären utgör genvägar till att skapa mening om komplexa internationella förhållanden.⁵ Mot denna bakgrund kan satirteckningar liknas vid skyltfönster där viktiga händelser och samhälleliga föreställningar om identitet visas upp.

För att förstå vad ”På bar gärning” förmedlar måste den placeras i sin historiska kontext. Några dagar innan teckningen publicerades hade en fiskare rapporterat in en oväntad upptäckt vid inloppet till Gåsefjärden i det militära skyddsområdet i Karlskrona skärgård: en ubåt stod på grund på ett skär, oförmögen att komma loss. Militären kunde snart konstatera att ubåten var av sovjetiskt ursprung. Besättningen hävdade att de hade hamnat där av misstag och ville ha sovjetisk assistans för att komma loss. Svenska beslutsfattare förhöll sig skeptiska till förklaringen och vidmakthöll att det var den svenska marinens uppgift att transportera ubåten bort från svenskt territorium. Händelsen utlöste en diplomatisk kris mellan Sverige och Sovjetunionen och ådrog sig omfattande medialt intresse. När statsminister Thorbjörn Fälldin knappt en vecka efter grundstötningen lät meddela att ubåten med största sannolikhet var utrustad med kärnvapen, och att detta var den mest allvarliga kränkningen av Sverige sedan det andra världskriget, blev situationens allvar mer påtagligt. Strax därefter bogserades ubåten tillbaka till internationellt vatten av den svenska marinen.⁶ Statsvetaren Fredrik Bynander

4. Särnä (2014) s. 50.

5. Frank Costigliola, ”The Nuclear Family: Tropes of Gender and Pathology in the Western Alliance”, *Diplomatic History* 21:2 (1997) s.163–183.

6. Händelseutvecklingen har redogjorts för i SOU 2001:85, *Ubåtsutredningen: Perspektiv på ubåtsfrågan: Hanteringen av ubåtsfrågan politiskt och militärt: Slutbetänkande* (Stockholm 2001).

menar att det som utmärkte krisen kring U137 i jämförelse med andra ubåtsincidenter på 1980-talet var att den skapade omfattande mediabevakning både i Sverige och internationellt, och att den rörde upp känslor av nationell sårbarhet och utsatthet i relation till Sovjetunionen.⁷

Ubåtskrisen utspelade sig i en internationell kontext där det kalla krigets spänningar mellan USA och Sovjetunionen hade ökat efter en relativt lugn period under 1970-talet. Sovjetunionens invasion av Afghanistan 1979, och USA:s upprustningspolitik på den europeiska kontinenten, präglade tidsandan.⁸ Nationellt rådde en svensk utrikes- och försvarspolitik som baserades på neutralitet (alliansfrihet i fred syftande till neutralitet i krig) uppbackad av ett relativt starkt väpnat försvar. Neutraliteten skulle skydda den svenska nationen genom att hålla Sverige utanför krig och den väpnade dimensionen av säkerhetspolitiken skulle bidra till att göra neutraliteten trovärdig.⁹ Om kriget ändå skulle komma var det beväpnade män som skulle försvara nationen. Detta vilade på antaganden om, och praktiken kring, mäns skyldighet att bära vapen inom ramen för den allmänna värnplikten som fram till 1989 enbart innefattade män.¹⁰ För att kunna upprätthålla ett starkt försvar gjordes ansvaret att skydda nationen till en manlig angelägenhet, och kopplingar mellan maskulinitet, försvar och militären återskapades genom den allmänna manliga värnplikten.¹¹

I medierapporteringen om ubåtskrisen sattes det väpnade försvarets förmågor under lupp. I min avhandling, som analyserar såväl medie- som riksdagsdebatten som följde efter U137:s grundstötning, visar jag hur svenska militärer och politiker framställdes i förlöjligande dager, som naiva inför det sovjetiska hotet och som oförmögna att hålla nationen fredad. Manliga militärer och politiker – och i förlängningen den väp-

7. Fredrik Bynander, *The Rise and Fall of the Submarine Threat: Threat Politics and Submarine Intrusions in Sweden 1980–2002* (Uppsala 2003).

8. För en översyn av relationerna mellan USA och Sovjetunionen under det kalla kriget, se till exempel John Lewis Gaddis, *The Cold War* (London 2007 [2006]).

9. Se till exempel Ulf Bjereld, Alf W. Johansson & Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm 2008); Efraim Karsh, *Neutrality and Small States* (London 1988); Olof Kronvall & Magnus Petersson, *Svensk säkerhetspolitik i supermakternas skugga 1945–1991* (Stockholm 2005); Bengt Sundelius, "Sweden: Secure Neutrality", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 512:1 (1990) s. 116–124.

10. Fia Sundevall, *Det sista manliga yrkesmonopolet: Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (Stockholm 2011).

11. Erica Svedberg & Annika Kronsell, "Plikten att försvara Sverige: Maskulinitet, femininitet och värnplikt", *Tidskrift för politisk filosofi* 1: 1 (2002) s. 18–38.

nade dimensionen av neutraliteten – ansågs ha brutit i sitt allra viktigaste uppdrag, att trygga nationens gränser. Under 1980-talet kom ubåtskränkningar att bli en central del av säkerhetspolitiska samtal i Sverige, och U137 var bara en av flera ubåtar som rörde upp debatten. Högerpolitiska debattörer menade att ubåtskränkningar gjorde det nödvändigt att stärka det svenska försvaret, medan vänsterpolitiker i riksdagen liksom fredsorganisationer framhöll behovet av intensifierade ansträngningar inom nedrustningsområdet. Såväl skam som rädsla var centrala inslag i debatten.¹²

”På bar gärning” skildrar hur Brezjnev överraskar Moder Svea i vad som borde vara hemmets trygga sfär. Fullt påklädd och med kikaren i högsta hugg stiger han upp ur en ubåt mitt i Sveas badkar. Svea skyler sin nakna kropp med en handduk prydd med svenska kronor. På golvet ligger en badrumsmatta med svenska flaggans mönster. Sveas kropp, handduken och badrumsmattan fungerar som symboler för nationen Sverige medan Brezjnev i ubåten representerar Sovjetunionen. Den svenska kroppen är tecknad som en kvinna, den sovjetiska kroppen som en man. Att skildra nationer med kroppar är inte ovanligt i internationell politik. Feministiska forskare har visat hur gestaltningar av nationen liknar, och bidrar till att återskapa, konservativa kärnfamiljsideal: mannen fungerar som nationens och familjens överhuvud med ansvar för att hålla kollektivet säkert, medan kvinnans uppdrag, såväl i familjen som inom nationen, är att vårda. Sådana representationer vilar på en väv av antaganden om genus, nation och sexualitet.¹³ Sexualiserade representationer av nationen som en sårbar och utsatt kvinnokropp i behov av manligt beskydd är en återkommande symbol inom internationell säkerhet.¹⁴ Genusvetaren Cecilia Åse har visat hur ubåtskrisen kan förstås som ett ”genusdilemma” för den svenska säkerhets- och försvarspolitik. Detta dilemma uppstår när Försvarsmakten misslyckas med sitt yttersta uppdrag och

12. Rosengren (2020).

13. Patricia Hill Collins, ”It’s All in the Family: Intersections of Gender, Race, and Nation”, *Hypatia* 13:3 (1998) s. 62–82; Iris Marion Young, ”The Logic of Masculinist Protection: Reflections on the Current Security State”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29:1 (2003) s. 1–25.

14. Sara Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion* (Edinburgh 2004); Cecilia Åse, ”Ship of Shame: Gender and Nation in Narratives of the 1981 Soviet Submarine Crisis in Sweden”, *Journal of Cold War Studies* 18:1 (2016) s. 112–132; Cecilia Åse, ”Skammens skepp – när U 137 gick på grund”, i Andreas Linderöth (red.), *Det dolda hotet: 12 forskare om ubåtar* (Karlkrona 2014) s. 131–151.

grunden till sin existens – att säkra nationens gränser.¹⁵ I ”På bar gärning” har den svenska man som lyser med sin frånvaro, eller det svenska försvaret, uppenbarligen misslyckats med att freda Sveas kropp. Den militära organisationens oförmåga att förhindra ubåtskrisen från att uppstå, och vad som framställdes som svagt politiskt ledarskap, ledde till misstro till det maskulina beskyddets förmågor.¹⁶

På samma gång som bilden belyser bristerna i det manliga beskyddets logik öppnar den också upp för alternativa tolkningar. Genom att påminna om Torsten Bjarres skildringar av ”Lilla Fridolf och Selma”, ett gift par bestående av en arg och krävande fru och hennes svaga och hunsade man, kan den tolkas som en skildring av ett annat, och likväl könat, förhållande. I ”På bar gärning” ser det faktiskt ut som att Svea tillrättavisar Brezjnev, som att hon bestämt beordrar honom att lämna hennes badkar. Brezjnevs något skamsna ansiktsuttryck passar bra inom en sådan tolkningsram. Ur det här perspektivet är det Sovjetunionen, personifierad i Brezjnev, som hamnar i en skamlig position, blottad på en plats där han inte skulle vara och samtidigt utskälld av en kvinna. För att situationen ska vara pinsam för Brezjnev måste det ses som underhållande att kvinnan – och inte mannen – är den starka och dominanta. På så vis handlar även denna tolkning om kön och genus – utan antaganden om kvinnors undergivenhet och mäns överordning är det inte särskilt komiskt att en kvinna läxar upp en man.

De tolkningar vi gör av bilder som ”På bar gärning” både möjliggör och begränsas av våra teoretiska och metodologiska antaganden, och av kännedomen om den historiska kontext inom vilken bilderna publiceras. Ofta kan satirteckningar och andra bilder tolkas på olika, ibland motstridiga, sätt. Genom att studera det som är avsett att få människor att skratta, även om det är överdrivet och kan leda till ambivalenta tolkningar, kan vi få en djupare förståelse av hur identitet och skildringar av säkerhetspolitiska händelser hänger samman. I den här texten har jag med en av satirteckningarna som publicerades i samband med ubåtskrisen 1981 visat ett av många exempel på hur representationer av kön, genus, nation och sexualitet bidrar till att skapa mening om händelser kopplade till internationell säkerhet.

15. Åse (2016).

16. Anna Lundberg & Emma Rosengren, ”På grund i ett jämställt Sverige? Komik, ryssrädsla och genus runt U137”, i Linderoth (2014) s. 154–173; Rosengren (2020).